

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ

(ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਅਧਿਐਨ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ)

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ*

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਇੰਝ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਦਾ ਇਕ ਨਿੱਖੜਵੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦਾ ਕਾਫੀ ਕਾਰਜ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਤੱਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣ ਉਪਰੰਤ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਸਰੋਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਮੁਕੰਮਲ ਹੈ। ਹੁਣ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਮੱਦੇ ਨਜ਼ਰ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਇਕਾਈ ਦੀ ਥਾਂ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਬਹਿਸ ਵੀ ਹਾਲੇ ਕਿਸੇ ਅੰਤਿਮ ਨਤੀਜੇ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਅੱਪੜੀ। ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਈ ਸਵਾਲ ਅਤੇ ਖਦਸ਼ੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਣਾ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਅੱਗੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਇਕ ਮੁੱਢਲਾ ਜਿਹਾ ਯਤਨ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਹੋਰ ਕਈ ਖੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਹੁਣ ਤਕ ਰਚੇ ਗਏ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਸਤਾਰ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇਗਾ ਅਤੇ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਭਵਿੱਖਤ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਣ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪੱਖ ਹੁਣ ਤਕ ਰਚੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ

* ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਚਰਚਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਤਕ ਰਚੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾ ਰੂੜੀਆਂ, ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ- ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਰਚੇ ਗਏ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਜੁੜਵੇਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਭਵਿੱਖਤ ਸਾਰਥਕਤਾ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨਿਰਣੇ ਉਪਰ ਅੱਪੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਢਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਧਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਮਾਨਵੀ ਹੁੰਗਾਰੇ ਜਾਂ ਸਿਰਜਣਾਂ ਵਜੋਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਇਹ ਧਾਰਣਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਟਾਂਦਰੇ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ, ਨੈਤਿਕ ਤਕਾਜ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਤਕਾਜ਼ਿਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਣਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਗੁੱਝੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਕਿ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਟਾਂਦਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਵਰੋਸਾਏ ਜੀਵਨ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਤਕਾਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਜੀਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਹਰ ਇਕ ਸਾਹਿਤ ਕਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਮੱਸਿਆਤਮਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਜਿਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਂਨਾਂਤਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਸਿਰਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਜਿੰਨਾਂ ਵੀ ਜੁਬਾਨੀ ਕਲਾਮੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨਕਾਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ, ਸੁਪਨਿਆਂ ਅਤੇ ਉਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਟਾਂਦਰਾ ਸਿਸਟਮ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਇਸ ਚਾਹਤ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾਕਸ਼ੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਉਚਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਾਰ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਹੋਣਾ ਤੈਅ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਨਾਲ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਉਚਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਿਹੇ

ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾਕੁਨ ਪ੍ਰਭਾਵਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਹੋ ਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾਇਕ ਧਾਰਣਾ ਬਣਾਉਣੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸ ਜਾਂ ਡਾਇਸਪੋਰਾ:

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸੰਕਲਪੀ ਨਾਮਕਰਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਹਾਲੇ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਅੰਤਿਮ ਧਾਰਣਾ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਆਮ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਪੱਖੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਲਈ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਸੰਦਰਭ ਦੇਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਲਈ ਵੀ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਲਫਜ਼ ਵਰਤਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਦੇ ਇਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਉਮੀਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮੂਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਦੀ ਜ਼ੋਰਅਤ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਦਿਲ ਬਹਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਜਗੀਰੂ ਵਿਸਤਾਰਵਾਦੀ ਭੁੱਖ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਖ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਹੁਲਤਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜਦੋਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਗਿਆਨਧਾਰਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਅਲਿਹਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਾਸਿਲ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲਗਾਤਾਰ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਭੂਮੀ ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਦਾ ਲਈ ਗਵਾਚ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਯਹੂਦੀ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਲਈ ਮਾਤਭੂਮੀ ਇਕ ਮਿੱਥਕ ਹੋਂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਰਹੱਸਮਈ ਆਦਰਸ਼ ਜਦਕਿ ਪੰਜਾਬੀ

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਸਥੂਲ ਯਥਾਰਥ। ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੂਹਰਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ—ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਾਂ ਅਧੀਨਗੀ ਅਤੇ ਧੌਂਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਾਂ ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਾਂ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ। ਉਹ ਚੰਗੇਰੀਆਂ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਨਾਲ ਸਦਾ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਚਾਹੁਣ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੂਲ ਭੂਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਧੁੰਦਲਾ ਅਤੀਤ ਜਾਂ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭਵਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਥੂਲ ਵਰਤਮਾਨ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਮਾਨ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਭੁਗੋਲਿਕ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਮਵਤਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਰੂਪ ਦੀ ਮਾਲਿਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਛਾਣ ਦੀ ਬਹੁਭਿੰਨਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਪਰਵਾਸੀ ਬੁੱਢੇ, ਬੁੱਢੀਆਂ, ਮਰਦ, ਔਰਤਾਂ, ਜਵਾਨ, ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗਏ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆਂ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਜੰਮੇ ਪਲੇ ‘ਪੰਜਾਬੀਆਂ’ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਰਵਾਸੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਵਸੋਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਵਖਰੇਵੇਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵਖਰੇਵੇਂ, ਪਾੜੇ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਫੋਕਸ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤਣਾਓ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਚੌਖਟੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਇਕਹਿਰੇ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਘਟਾਉਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕ ਉਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ:

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਥਿਤੀ (necessary condition) ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਚੋਣ ਹੈ। ਇਸ ਚੋਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੇਂ ਪਰਵਾਸੀ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਜੰਮੇ ਪਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਸਿੰਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਹਾਲੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਈ ਪਰ ਹੋਰ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪਰਵਾਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਚਰਚਾ

ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ¹। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਦੇ ਗੁੰਮ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ ਉੱਥੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਵਿਸ਼ਾਦ ਹੈ।² ਇਸ ਭਿੰਨਤਾ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪਾ ਕੇ ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਚੋਣ³ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਦਾਇਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਗੁਪਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਪੇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੇ, ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੇ ਅਤੇ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਗੁਪਤ ਕੋਡ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮੂਲਵਾਸੀਆਂ ਤਕ ਸੰਚਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਅਜਿਹੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦੇ ਪਰ ਬੇਗਾਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਘੁਲਮਿਲ ਜਾਂ ਜਜ਼ਬ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਆਮ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਬੇਗਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਜਜ਼ਬ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲਦੇ ਜਾਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਚੋਣ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਕ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਾਜਨੀਤੀ (cultural politics) ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਹਥਿਆਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਦੀਆਂ ਤਮਾਮ ਚੰਗੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਵਿਚਾਰ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇਮੀਗਰੈਂਟਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤਕ ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਰਸਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਰਸਾਈ ਇਕ ਖਾਸ ਹੱਦ ਤਕ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

¹ Some of these prominent writing are V.S. Naipaul's *Half a Life* (2001), Tanya Desai Hidier's *Born Confused* (2002), Kavita Daswani's *For Matrimonial Purposes* (2003), Jhumpa Lahiri's *The Namesake* (2003) and Chitra Divakaruni's *Queen of Dreams* (2004). All these are novels.

² ਅਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ, ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਪ੍ਰੀ ਸਬਮਿਸ਼ਨ ਪੇਪਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜਨਵਰੀ 2010.

³ ਆਮ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਵਾਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤਿ ਨਿੱਜੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਮ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ 'ਲਿਖਣਾ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਹੈ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਣਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਉਚਾਰ ਦੀ ਚੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰਕ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜੰਮਣ ਭੋਇੰ ਤੇ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸਥਾਨਕ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭ ਚੰਗੀਆਂ ਮੰਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤ ਕੋਡ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ।⁴ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ, ਬੁਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਚੰਗਿਆਈਆਂ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਘੱਟ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਹਾਲੇ ਤਕ ਇਕ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਨਿਰਉਚੇਚ ⁵ ਉਚਾਰ ਹੈ ਜਦਕਿ ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਬੌਧਿਕ, ਉਚੇਚਪੂਰਣ ਅਤੇ ਉਚਾਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਉਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਤਕਾਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਘਟ ਵੱਧ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਰਣ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਬੋਧਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਅਜਿਹਾ ਉਚਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਪਰਵਾਸੀ ਲੇਖਕ ਇਹ ਸੰਚਾਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਓਨਾ ਲੁਭਾਉਣ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਦੂਰੋਂ ਦਿਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਦੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਪੀੜਾਦਾਇਕ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਜ਼ਬ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪੂਰਬਲੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਜੋਂ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਉਹ ਸਪੇਸ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੀ ਨਿਰਪੇਖ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਏਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤਿ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ

⁴ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਗੋਲਿਆ। ਉਹ ਜੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖੋਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਮਾਮ ਕਾਰਵਾਈਆਂ, ਨੈਤਿਕ ਤਕਾਜ਼ਿਆਂ, ਹੇਰਾਫੇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੁਫੀਆ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਹ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਲ ਬਹੁਤੀ ਤਵੱਜੋ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ।

⁵ ਕਲਾਤਮਕ ਰੀਤੀਆਂ ਦੇ ਸੁਚੇਤ ਅਨੁਸਰਣ, ਤਜੁਰਬੇਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੱਖੋਂ

ਏਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਖਪਤ ਦਾਇਰਾ ਏਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਏਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦੇ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੁਝਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ-ਵੱਖਵਾਦੀ, ਜਾਤਪ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਇਲੀਟਿਸਟ ਹੁੰਗਾਰਾ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਧੇਰੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਭਰਿਆ ਹੁੰਗਾਰਾ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਦੋਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਅਜੋਕੇ ਸਾਈਬਰ ਸਪੇਸ ਉੱਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਰੁਝਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ ਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਤਮਾਮ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਭਾਵ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਵਿੱਥ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਗਿਆਂ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖਵਾਦ, ਸ਼ਰੇਸ਼ਠਵਾਦ ਅਤੇ ਮੂਲਵਾਦ ਦੀਆਂ ਖਾਈਆਂ ਵਿਚ ਡਿੱਗਣ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੂਟਿਊਬ ਅਤੇ ਬਲੋਗਿੰਗ ਅਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਇੰਟਰੈਕਟਿਵ ਸਾਈਟਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵੱਖਵਾਦੀ ਉਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸੁਣ ਕੇ ਬੰਦਾ ਤ੍ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਜੁਝਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਜਿਉਣਯੋਗ ਇੱਜਤਦਾਰ ਸਪੇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਏਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇੱਥੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਤੇ ਜ਼ੁਅੱਰਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਜਿਵੇਂ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਖੁਦ ਰੁਜਗਾਰ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਦੇਸੀ ਧਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵਸੇ ਸਨ। ਉਹ ਏਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕਮਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਹੌਲ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤਿ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤਿ ਗ਼ੈਰਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰਾਨਾ ਰਵੱਈਏ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਉਚਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਤਮਾਮ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖਤ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਾਲਾ ਰੁਖ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।⁶

ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕ ਉਚਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁੱਦਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰਣਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਜੰਮੇ ਪਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰ ਜਾਂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਤੈਅ ਕਰਨਾ। ਹੁਣ ਤਕ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤਕ ਉਚਾਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵਿਅੰਗ ਭਾਵ ਮੌਜੂਦ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹਿਕਾਰਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਪਰੰਤ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ

⁶ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਰੁਖ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਟੋਕ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਵਸੇਬੇ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸਪੇਸ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਵੇਂ ਵਸੇਬੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੂਲ ਵਸੇਬੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਸਪੇਸ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਫ਼ਾਸ਼ੀਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਜੀਵੰਤ ਸੰਦਰਭ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਚੈਨਲਾਂ ਵਿਚ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਸਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਟਕਸਾਲੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇਜ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਟਕਸਾਲੀਕਰਨ ਦੀ ਇਕਪਾਸੜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰ ਵਿਚਲੀ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਜਰਬ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਚੇਰੇ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਸਲਾ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਟਕਸਾਲੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵੱਲ ਉੱਲਰ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਗਵਾ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਮੀਰੀ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜੋਕੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਸੀਂ ਸਥਾਨਕ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਣ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕਹਿਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ‘ਗਲਤ ਉਚਾਰਣ’ ਕਹਿ ਕੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਇਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤਿ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰਤਿ ਵਧੇਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ (integrate) ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰ ਨੂੰ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਣਦੀ ਥਾਂ ਦੇਣੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਬਣੀ ਇਕ ਫੀਚਰ ਫਿਲਮ ‘ਮੁੰਡੇ ਯੂ ਕੇ ਦੇ’ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਾਕਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਪਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ , ਮਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ:

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਹੋਣੀ ਅਤੇ ਚਿਹਨਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਕਈ ਦਿਲਚਸਪ ਪਹਿਲੂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਪਰਵਾਸੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜੰਮੇ, ਪਲੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਗਲਪ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵੇਰਵੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜੰਮੇ, ਪਲੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਜਵਾਨ ਤੇ ਅੱਧਖੜ੍ਹ ਮਰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਇਸ ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਸਰੋਕਾਰਾਂ, ਸੰਕਟਾਂ ਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਗੌਣ ਜਾਂ ਦੋਇਮ ਦਰਜੇ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇੰਝ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤੇ ਪਰਵਾਸੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਬੇਅੱਲਾਦ ਹੀ ਹੋਣ⁷। ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਉਚਾਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਂ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਇਕ ਜ਼ਹਿਮਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।⁸ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਹੀ ਡਾਇਸਪੋਰਿਕ ਪਛਾਣ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸੂਤਰ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੀ ਹਾਈਫਨੇਟਿਡ (hyphenated) ਅਤੇ ਹਾਈਬ੍ਰਿਡ (hybrid) ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਜੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੀ ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਵੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਹ ਵਧੇਰੇ ਜੀਵੰਤ, ਨਿਰੰਤਰ, ਨਿਰਉਚੇਚ, ਸੰਘਣਾਂ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੁਵੱਲੇ ਦਬਾਓ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸਪੇਸ ਬਣਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਪੇਸ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚੋਂ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਭਾਵ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨਮੂਲਕ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੇਵਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਗਤ ਹਾਜ਼ਰੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਅਕਸ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਉਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ, ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਨਕਾਰਨ ਵਾਲੀ ਸੁਰ ਸਮੇਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਇਹ ਤੱਥ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰੋਫਾਈਲ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਰੋਚਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਹੈ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਕ ਆਰਥਿਕ ਕਮਿਊਨਿਟੀ (economic community)⁹ ਵਜੋਂ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਪਰਣ ਕਾਰਣ ਉਹ ਹਰ ਉਸ

⁷ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੇ ਸਰੋਤ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਕਿੱਥੇ ਹਨ? ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਿੰਬ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਵਜੋਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮੁੱਢਲੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਦੋਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਨਦਾਰਦ ਹਨ।

⁸ ਅਮਨਪਾਲ ਸਾਰਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ **ਬੈਂਕਰਪਟ** ਵਿਚਲੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਇਸ ਕਦਰ ਵਿਅਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਨਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਚੋਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਰ ਬੈਠਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੀ ਧੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਗੋਰੀ ਸਹੇਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸੀ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਸਪੱਸਰ ਕਰ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ **ਦੋ ਟਾਪੂ** ਵਿਚ ਤਲਾਕ ਸ਼ੁਦਾ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਬਲਰਾਜ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਦੇ ਬੱਚੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੇ ਛਿਣਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਗੌਰਵ ਦੀ ਚਾਹਤ ਦਾ ਮੁੱਲ ਬੱਚੇ ਤਾਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

⁹ ਇਹ ਗੱਲ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕਾ ਆਦਮੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਮਹਿਜ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰਜ ਉੱਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ 1947 ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਬਾਦੀ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਉਪਰੰਤ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਆਏ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਗਵਾ ਕੇ ਏਧਰ ਆਉਣ ਉਪਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਸੇਬੇ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਇਕ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਫ਼ਾਇਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਬਦਲੇ ਇਧਰ ਆ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਉਧਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਖਾਲੀ ਹੋਈਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਨੁਪਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲਾਟ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਬਲੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਘੱਟ ਸੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਪੰਦਿਆਂ: ਦੁਕਾਨਾ,

ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਕਾਰਜ, ਸੋਚ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚੋਂ ਖਾਰਿਜ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨਮਈ ਹਾਜ਼ਰੀ ਤਾਂ ਹੀ ਕਬੂਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਸਥਾਪਿਤ ਆਰਥਿਕ ਤਕਾਜ਼ਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲ ਲੈਣ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਬੇਗਾਨੀ ਹੋਂਦ ਵਾਂਗ ਝੱਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੀ। ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕੋਲ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੰਮੇ-ਪਲੇ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬਾਲਗ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਦੋਂ ਉੱਥੇ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਲਹੀਣ, ਆਪਮੁਹਾਰੇ, ਆਤਮ-ਮਗਨ ਅਤੇ ਓਪਰੇ ਜਿਹੇ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪਕਾਰ ਆਪਣੀ ਪੂਰਬਲੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਉਸਾਰਦੇ ਹਨ।¹⁰ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਮਾਤਭੂਮੀ ਵਲ ਸੰਬੰਧਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਖ ਦਾ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਪਰਣ ਵਾਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇੰਝ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਜਾਪਦਾ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ

ਵਪਾਰ, ਕਾਰੀਗਰੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਆਦਿ ਤਾਂ ਮਿਲ ਗਏ ਪਰ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਜੁਟਾਉਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਤ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੀਲੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾ ਕਿ ਇੱਜ਼ਤਯੋਗ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਆਰਥਿਕ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਪਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਮਾਮ ਕਾਰਜਾਂ, ਵਿਹਾਰਾਂ, ਸੋਚਾਂ ਅਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਰਚਮਿਚ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ (ਵਿੱਦਿਅਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ) ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਮਾਲੂਮ ਹੋਂਦ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਇਕਾਈ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਲੋਕਾਈ ਨੇ ਮੁੜ ਕਰਵਟ ਲਈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਵਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਲਗਭਗ ਏਹੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਹੋਣੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਹੈ।

¹⁰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਾਸੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਧੀਰ ਦੇ ਦੋ ਨਾਵਲਾਂ 'ਪੈੜਾਂ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ' ਅਤੇ ਹਾਸ਼ਏ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਉੱਥੇ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਚਨਾ ਵਸਤੂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸਵਾਗਤਯੋਗ ਉੱਦਮ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅੰਤਿਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰਚਨਾ ਜਗਤ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵਸਤੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ, ਸੋਚਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਪਾਰਗਾਮੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ (transcending transformation) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚੋਂ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇ ਦੋ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਘਾਟ ਦਾ ਬਦਲ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਸਨਸਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸਿਰਜਣ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਸ ਵਿਚ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਗਲਪ ਵਿਚ) ਵਪਾਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਘੁਣਤਰਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਚੰਗੀ ਚੌਖੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਨਾਵਲ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੇਂਡੂ ਕਿਰਤੀਆਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਆਉਂਦੇ ਵੀ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਦੁਕਾਨ ਜਾਂ ਵਪਾਰ ਦਾ ਜੇ ਕੋਈ ਗਲਪੀ ਵੇਰਵਾ ਨਾਵਲਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਅਰਥਾਂ ਸਮੇਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁਸਤ-ਚਲਾਕੀਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਾਖੰਡੀ ਸ਼ਾਇਸਤਗੀ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਵਲਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਪਾਤਰ ਗਲਪੀ ਕਾਰਜ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਘੁਣਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੇਰਵੇ ਨਾਵਲਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।¹¹ ਪਰਵਾਸੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਅਰਥ ਵਪਾਰਕ-ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਦੁਖ ਦਾ ਅਰਥ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਘਾਟਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਗਲਪਕਾਰ ਸਟੋਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿੱਜੀ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਪਰ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਅਤਿ ਨੇੜੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਯਾਤਰਾ ਉੱਪਰ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ?

ਇਸ ਸਭ ਨਾਲ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕਹਿਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਇਹ ਇਕਹਿਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਆਵਾਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨਿਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਝੁਠਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਤਿ ਮਸਨੂਈ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਜਵਾਨ, ਅੱਧਖੜ੍ਹ ਜਾਂ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਣ

¹¹ ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਨਾਵਲ ਸਾਊਥਲ ਵਿਚਪਰਦੁੱਮਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਸਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਸਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰ, ਵਿਚ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਮਸਾਲੇ, ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਹੜੀਆਂ ਆਈਟਮਾਂ ਉਹ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸਮੇਸਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਾਰਕਿਟਿੰਗ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ, ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਚਲਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਅਤੇ ਖਹਿਬਾਜ਼ੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵੇਰਵੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਪਰਦੁੱਮਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਬਲਬੀਰ, ਗੁਰਮੀਤ ਫ਼ਰੀਦਾ ਦਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਤਾਰਿਕ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸ਼ਰੀਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਰਬੇ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਚੱਲਦਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਸੰਕਟਾਂ ਤੇ ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਅੱਧਖੜ੍ਹ ਉਮਰ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਦਰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾਗਤ ਜੜਤਾ ਕਾਰਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਇਸ ਗਲਪ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਝਲਕਦਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਫੋਕਸ ਵਿਚੋਂ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਥੀਮਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਯੋਗ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।¹² ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਥਮ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਨਵ-ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਫੋਕਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿ ਕੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਕਾਰਜ, ਬੋਲ ਅਤੇ ਸੋਚ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਫੋਕਸ ਤੋਂ ਵਿੱਥ ਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਗੌਣ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਸਪੇਸ ਦੇਣੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਥੀਮਕ ਜਗਤ ਵਿਚੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਹੁੰਗਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾਓਂ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਆਕਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਗਤ ਜੜਤਾ ਅਤੇ ਇਕਹਿਰਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ-ਜੜਤਾ ਦਾ ਮਸਲਾ:

ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਸਥਾਨਕ ਜੜਤਾ (local fixation) ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਤਿ ਸਥਾਨਕ ਜੜਤਾ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮਾਤਭੂਮੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੋਰਵੇ ਕਾਰਣ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਦਾ ਰੋਮਾਨੀ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਨ ਪ੍ਰਤਿ ਉਲਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਸੇਬੇ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦੀ ਪੀੜ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਸਪੇਸ ਬਣਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਨਸਲਵਾਦ, ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜਾ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਓਪਰਾਪਨ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਤਿੜਕਨ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਸਥਿਤੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਹੁਣ ਕੁਝ ਕੁ ਗਲਪ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਰੋਮਾਨੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਤਿ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਨ-ਜੜਤਾ ਦਾ

¹² ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਬਲਦੇ ਸਿਵਿਆਂ ਦਾ ਸੇਕ' ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਮੋਹਨ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਰਮਨਦੀਪ ਨਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਕੁੜੀ ਇਸ ਕਦਰ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥ ਵਿਚ ਤਾਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛੁਕ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੋਹਨ ਨਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਤਾਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਸੋਚਣੀ ਤਰਕਹੀਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਆਹ ਬਿਨਾ ਉਸ ਨਾਲ ਰਹੇ। ਅਖੀਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਂਪਿਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਪੁਗਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੋਹਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ ਬਿਨਾ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮਾਂਪਿਆਂ ਦੀ ਪੀੜ ਦੇ ਬਿਉਰੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੁੜੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਚਿੱਰਤਪੱਟ ਉਪਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਰੁਝਾਨ ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਨਵੇਂ ਵਸੇਬੇ ਦੁਆਲੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।¹³ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤਸੱਵਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਜੜਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਮਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸੰਕੇਤ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਪਹਿਲਾਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅਤੇ ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ, ਨਾਟਕੀ ਅਤੇ ਗਲਪ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ, ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ, ਸੁਖਪਾਲ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ‘ਇਹ ਹੈ ਬਾਰਬੀ ਸੰਸਾਰ’ ਦੇ ਕਰਤਾ ਸੁਰਜਣ ਜੀਰਵੀ ਨੇ ਰੁਜ਼ੂਅ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪਹਿਲਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸਥਾਨ-ਜੜਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਪਰ ਉਹ ਸਥਾਨ-ਜੜਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਠੋਸ ਸਥਾਨਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਵਿਭਿੰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਰੂਪ ਜਾਂ ਅਮੂਰਤ ਵਹਿਣ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਜੜਤਾ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਕੁਝ ਠੋਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ‘ਇਹ ਹੈ ਬਾਰਬੀ ਸੰਸਾਰ’ ਨਾਮੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸੁਰਜਣ ਜੀਰਵੀ ਦੀ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਅਜੋਕੇ ਇਕ ਧਰੁਵੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਤਨਜ਼ਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਡੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗੌਰਵ ਦੀ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਤੋੜਦਿਆਂ ਜੀਰਵੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਿਰ ਜਾਂ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜੀਰਵੀ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਅਹੁਰਾਂ ਵਲ ਵੀ ਤਨਜ਼ਮਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਉਦੋਂ ਤਕ ਅਨਿਆਂ, ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਸਫਲ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਲੜ ਸਕਦੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤਾਂ ਤੋਂ ਨਿਜ਼ਾਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਲੈਂਦੇ। ਜੀਰਵੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਜੇ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਜ਼ਮੂਨਾ ਦਾ ਆਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਬਿੰਦੂ ਦੁਆਲੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ, ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਤਨਜ਼ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਲਾਮਿਸਾਲ ਕਿਤਾਬ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵਾਜਿਬ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਹੁਣ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ

¹³ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਟਾਵਰਜ਼’ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਪਣੇ ਥੀਮਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤਭੂਮੀ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਵਸਦੇ ਆਪਣੇ ਹਮਸਾਇਆਂ ਨਾਲ ਭਾਵਕ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਵੇਂ ਵਸੇਬੇ ਦੇ ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ, ਮੁਲਕ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਨਾਲ ਸਾਵੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ‘ਪਾਣੀ’, ‘ਗਵਾਚੇ ਲੋਕ’ ਅਤੇ ‘ਸੜਕਾਂ’ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜੜਤਾ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਦਲਣ ਦਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਤਾਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਭਾਵਵਾਚਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਜਿਸਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਜਾਗਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਜੜਤਾ ਦੀ ਮਨੋਗੁੰਥੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਉਚਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਸ਼ਵੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਮਸਨੂਈ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਤਜ਼ਦਬ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਹਾਅ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਹਾਅ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਕਲਪਦੀ ਹੈ।

ਸਥਾਨਕ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ:

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਥਾਨਕ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਅਲਪ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਇਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਹੁਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਪਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਪਰਮਿੰਦਰ ਸੋਢੀ ਨੇ ਜਪਾਨੀ ਸਾਹਿਤਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਰਾਸਤ ਨਾਲ ਜੀਵੰਤ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਰਮਨ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਰਾਜਵਿੰਦਰ, ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ, ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਵੀ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਕੁਝ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਹੱਤਵਯੋਗ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਕਵਿਤਾ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਕਿਸ ਸਮਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਪਰਾਸੀ ਗਲਪ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਤੋਂ ਲੱਗਭਗ ਵਿਛੁੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਲਾਤਮਕ ਕਰਿਸ਼ਮਾ ਹਾਲੇ ਤਕ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਲਾਤਮਕ ਨਿਆਰਾਪਨ, ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਪੁਖਤਗੀ, ਗਹਿਰਾਈ ਅਤੇ ਵੰਨਸੁਵੰਨਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਥਾਨਕ ਸਾਹਿਤਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਪੈਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੋਢਤਾ ਲਿਆਉਣ।

ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦੀ ਹੋਈ ਅੰਦਰ ਵਲ ਮੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵੇਲੇ ਦਾ ਪਾਠਕ ਦੂਜੇ ਵੇਲੇ ਖੁਦ ਲੇਖਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬਣਨ ਦੀ ਚਾਹਤ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬਿਨਾ ਬਹੁਤਾ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਾਠਕ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਤੋਂ ਲੇਖਕ ਬਣਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੇਵਾਦਾਰ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਵਲ ਮੁੜੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦਾ ਇਹ ਕਿ ਵੱਧੇ ਵੱਧ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਪਰ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਹੀ ਪੁਖਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਇਹ ਉਚੇਰੇ ਸੁਹਜ ਸਵਾਦ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਵਸੇਬੇ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹਿਜ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਕ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾਤਮਕ ਪੁਖਤਗੀ ਆ ਸਕੇ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਅਸਥਿਰ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਪਰਵਾਸ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਭਰਤਾ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਿਹੜੇ ਨੌਜਵਾਨ ਅਤੇ ਅੱਧਖੜ੍ਹ ਮਰਦ ਔਰਤਾਂ ਨੰਬਰ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਚੇਰੀ ਜਾਂ ਕਿੱਤਾਮੁਖੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀ ਜਨਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੰਚਾਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ ਬੈਠੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਠਕ ਬਣਨ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਤਵੱਕੋ ਕਰਨੀ ਖੁਸ਼ਫਹਿਮੀ ਪਾਲਣ ਵਰਗੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਭੂਹੋਰਵੇ ਅਤੇ ਉਦਰੇਵੇਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਰੋਚਕ ਤਬੀਦੀਲੀ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ‘ਧਾਰਮਿਕ’, ‘ਸਭਿਆਚਾਰਕ’ ਅਤੇ ‘ਦੇਸ਼ਭਗਤ’ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਨੋਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵ-ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਪੰਜਾਬੀ ਵਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਕਿਆਸਅਰਾਈ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖਤ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਭਵਿੱਖਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਆਵਾਗਮਨ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਉੱਪਰ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਉਪਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੇ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਤੈਅ ਹੈ ਕਿ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਸਲੋਂ ਨਵਾਂ ਮੁਹਾਵਰਾ ਘੜ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹਾਲੇ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲ ਤਾਂ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਰੋਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਈਏ ਜਾਂ ਦੁਖੀ ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਅਨਿਵਾਰੀ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਲਿੱਪੀਆਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਸ ਕੋਲ ਰੋਮਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ। ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣਗੇ? ਗੱਲ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਇਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਅਜਿਹੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਨਾ ਹੋਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅਜਿਹੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਆਕਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਨਵੀਂ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਣ। ਜੇ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ, ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਂਦਮੂਲਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਅਤੇ ਸਥਾਨਗਤ ਜੜਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਬਣਾਉਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਹੁੰਗਾਰਿਆਂ, ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਪੈਟਰਨਾਂ ਅਦਿ ਪ੍ਰਤਿ ਵਧੇਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਹਾਂਪੱਖੀ ਹੋਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਭਾਵ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਆਤਮ ਸੁੰਗੜੇਵੇਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਵਸੇਬੇ ਦੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਸਾਹਿਤਕ, ਕਲਾਤਮਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੀਵੰਤ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਵੇ। ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸੰਭਵ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾਤਮਕ ਪੁਖਤਗੀ ਆ ਸਕੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵਡੇਰੇ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਣਗੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਅਨੁਭਵ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੇ ਮਹਿਜ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਬੌਧਿਕ-ਕਲਾਤਮਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਉਡਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੋਣਗੀਆਂ।